

Dit is het uur van de trouw

DIETRICH BONHOEFFER

Dit is het uur van de trouw

Gedichten en gebeden in de gevangenis

Buijten & Schipperheijn Motief

DE ROOS
VAN CULEMBORG

Vertaling © 2019: Corrie Kopmels
Achtergronden: © Arthur Alderliesten
Schilderijen © 2019: Jeltje Hoogenkamp
Teksten © 2019 bij de auteurs
Liederen: © René van Loenen
Gedichten: © Corrie Kopmels
Redactie: Riex Hoogenkamp en Grada Hooijer
Vormgeving: Nancy Koot

Uitgave: Buijten & Schipperheijn *Motief*, Amsterdam
in samenwerking met De Roos van Culemborg
www.buijten-motief.nl

Boek: ISBN 978-94-6369-049-2
Boek met cd: ISBN 978-94-636-050-8

De afbeeldingen in deze uitgave, voor zover auteursrechtelijk beschermd, zijn geplaatst met toestemming van de rechthebbenden. Mocht iemand menen auteursrechten te kunnen doen gelden op een van de afbeeldingen en geen toestemming te hebben gegeven, dan gelieve zij/hij contact op te nemen met de uitgever, Buijten & Schipperheijn te Amsterdam (rechten@buijten.nl).

INHOUD

Colofon –	4
Inhoud –	5
Woord vooraf –	7
Korte biografie –	9
Ontstaanscontext –	10
Morgengebed –	12
Avondgebed –	17
Gebed in grote nood –	21
Verleden –	24
Geluk en ongeluk –	32
Wie ben ik –	37
Nachtelijke stemmen in Tegel –	41
Christen en heiden –	51
Stadia op de weg naar de vrijheid –	55
De vriend –	59
De dood van Mozes –	65
Jona –	69
Goede machten –	73
Inleiding op de gebeden –	78
Inleiding op de gedichten –	80
Schrijvers en schilder –	95

WOORD VOORAF

Wie toegang zoekt tot leven en werk van Dietrich Bonhoeffer, kan de voordeur nemen. Je treedt dan binnen via zijn theologische boeken, zoals *Navolging* of *Verzet en overgave*. Je kunt ook achteromlopen. Want wie de achterdeur neemt, zo weten we, belandt doorgaans direct in het persoonlijke domein van de bewoners: daar waar het privéleven zich afspeelt, met zijn vreugde en verdriet, angst en hoop.

Het boek dat voor u ligt, voert u door deze achterdeur. Het bevat alle gedichten en enkele gebeden van Bonhoeffer. Deze zijn, met het oog op zijn 75e sterfdag in 2020, opnieuw vertaald en voorzien van eigentijdse 'spiegelbeelden', zoals ik de gedichten, liederen en schilderijen van Corrie Koplms, René van Loenen en Jeltje Hoogenkamp zou willen noemen. Samen met de inleiding en toelichting van Arthur Alderliesten leent deze fraaie uitgave zich hierdoor zowel voor persoonlijke reflectie als voor gezamenlijke bezinning en gebruik.

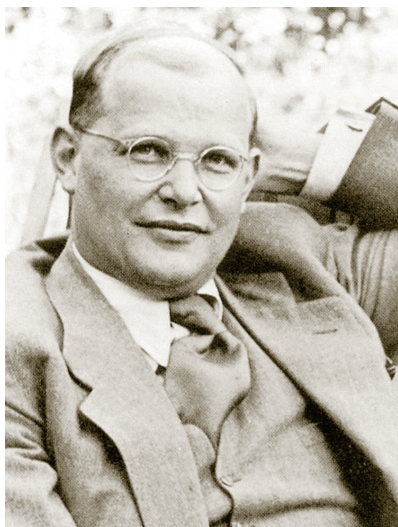
Ik ben er namelijk van overtuigd dat dit boek ons niet alleen dichterbij Bonhoeffer zelf zal brengen, maar ook dichterbij de vragen waar wij, 75 jaar na de bevrijding van Nederland, voor staan: hoe gaan wij om met onze vrijheid, die inmiddels zo vanzelfsprekend lijkt, maar feitelijk zo kostbaar is? Hoe kunnen wij deze vrijheid behoeden, ook voor de generaties na ons? En hoe geven we onze keuzes vorm, zowel persoonlijk als collectief?

Daarom hoop ik dat dit boek zijn weg niet alleen vindt naar huis- en studeerkamers, maar via voor- of achterdeuren ook naar kerken, scholen en al die andere plaatsen van ontmoeting, gesprek en gebed.

Christien Crouwel
Algemeen secretaris van de Raad van Kerken in Nederland

Tegel

Dietrich Bonhoeffer
(tweede van links) met
zijn broers en zussen

KORTE BIOGRAFIE

Dietrich Bonhoeffer is voor velen een fascinerend en inspirerend christen. Dat is misschien niet helemaal te verwachten als hij in 1906 in het Duitse Breslau wordt geboren als zesde kind van een elitair gezin. Vader Karl Bonhoeffer (1868-1948) is psychiater; moeder Paula von Hase (1874-1951) onderwijzeres. Het ligt niet voor de hand om vanuit een niet erg kerkelijk gezin voor een theologische studie te kiezen. Toch kiest hij ervoor. Beweren zijn broers dat de kerk achterhaald is, Dietrich stelt daar met enig bravoure tegenover: 'Dan zal ik de kerk juist hervormen!'¹ Inderdaad kun je achteraf zeggen dat Bonhoeffers leven en werk – die op een bijzondere manier congruent zijn aan elkaar – hervormend is te noemen.

Op jonge leeftijd verhuist hij naar Berlijn. Zijn theologische loopbaan zet hij in door op 21-jarige leeftijd te promoveren op de sociologie van de kerk. Tijdens een studie in New York komt hij in aanraking met de *social gospel* uit de wijk *Harlem*. Tot die tijd bedreef hij veelal studeerkamertheologie, maar nu begrijpt hij pas echt dat het Evangelie ook wat te zeggen heeft voor het leven op straat. Door zijn vele internationale contacten speelt hij een belangrijke rol in de internationale oecumene. Zo wordt hij gekozen tot jeugdsecretaris van de 'Wereldbond voor Vriendschapswerk der Kerken'. Daarnaast is hij één van de vooraanstaande figuren van de Bekennende Kirche, een beweging binnen de kerk in Duitsland die zich kritisch opstelt tegenover de nazi's. Dietrich Bonhoeffer wordt benoemd tot

directeur van een predikantenseminarie en het bijbehorende broederhuis. Uit deze tijd stammen twee van zijn bekendste werken: *Navolging, een uitleg van de Bergrede*, en *Gemeenschapsleven, een piëtistisch getint geschrift over de persoonlijke omgang met God*.

Zijn leven en werk staan continu in verhouding tot het nationaalsocialisme.

In 1933, het jaar dat Adolf Hitler de macht greep, voltrekt zich in Bonhoeffer een zeer ingrijpende verandering. Meteen staat hij in de kerkelijke oppositie. Al in een van de eerste dagen waarin Hitler aan de macht komt, spreekt hij een radiolezing uit, waarin hij vertelt dat een leider die zich tot idool van zijn aanhangers maakt, een verleider wordt.

Zijn oecumenische activiteiten benut hij om draagvlak te verkrijgen in het buitenland voor het verzet in Duitsland. Via zijn zwager Hans von Dohnanyi (1902-1945) raakt hij betrokken bij het verzet. Aanvankelijk propageert hij het pacifisme, maar na het zien van de film *Im Westen nichts neues* over de Eerste Wereldoorlog (naar het boek van Erich Maria Remarque) verandert dat.² Zo raakt Bonhoeffer zelfs betrokken bij de bekende aanslag op Hitler op 20 juli 1944. Hij voorziet de aanslagplegers van een legitieme, morele basis voor deze daad. Wanneer deze betrokkenheid bekend wordt, wordt hij enkele dagen voor het einde van de Tweede Wereldoorlog op persoonlijk bevel van de Führer opgehangen.

Arthur Alderliesten

ONTSTAANSCONTEXT

Dietrich Bonhoeffers poëzie komt tot stand binnen de muren van de gevangenis, vooral binnen de gevangenis van Tegel, in het Noordwesten van Berlijn. Daar verblijft hij sinds zijn arrestatie op 5 april 1943. Zijn gedichten schrijft hij van juni tot en met december 1944; zijn gebeden in het voorgaande jaar, voor Kerst '43.

Bonhoeffers gevangenisperiode is vooral bekend geworden door de brieven die hij schreef aan zijn vriend Eberhard Bethge (1909-2000) en de briefwisseling met zijn verloofde Maria von Wedemeyer (1924-1977). Met deze brieven komen ook Bonhoeffers gedichten naar buiten, in zijn eigen woorden: 'pogingen tot dichten'. De brieven die naar buiten worden gesmokkeld – om zo de censuur van de nazi's omzeilen – geven een indruk van Dietrichs miserabele gevangenisleven. Eind 1943, na acht maanden gevangenschap, schrijft hij Bethge dat de gruwelijke indrukken hem tot in de slaap achtervolgen en dat hij deze slechts door het eindeloos reciteren van liederen weet te verdrijven. Kort na de arrestatie zinspeelt hij zelfs op zelfdoding, zo moeilijk ervaart hij het gevangenschap.³ In een dooppreek die hij in 1944 schrijft, typeert hij onbedoeld zijn eigen levenshouding, zowel in vrijheid, verzet als gevangenschap: 'ons christen-zijn zal in deze tijd bestaan uit slechts twee elementen: bidden en onder de mensen gerechtigheid doen'. En dat doet hij in de gevangenis: gerechtigheid, het goede. Hij leest veel, zoals kranten, romans, boeken van Stifter en Fontane, toneelstukken en vooral de Bijbel. Maar hij sluit zich niet op in een gecreëerd intellectueel hoekje in cel 92. Anderhalf jaar lang leefde hij in de Tegelgevangenis in een

cel van twee bij drie meter met een brits, een plankje aan de muur, bankje, emmer en eiken deur met kijkgaatje van buiten naar binnen en een raam met een luikje op manshoogte ernaast.

Hij valt op door de rust die hij uitstraalt wanneer de geallieerden angstaanjagende luchtaanvallen uitvoeren op de nabijgelegen locomotiefabriek. Zijn barmhartige levenshouding blijkt onder meer uit het verzorgen van de zieken.⁴

In zijn theologie spreekt Bonhoeffer over God in mensengestalte (Jezus), de mens voor anderen en daarom de Gekruisigde. Het vereist niets meer of minder dan een wedergeboorte uit het Woord. In de theologie van het kruis kan niemand door God bewogen worden, zolang je niet je eigen ik aan Hem bent kwijtgeraakt. Op een dag wordt er in de cel tegenover die van Bonhoeffer iemand uitgemergeld en verwond door martelingen door de bewakers neergegoot. Men laat hem daar dagenlang in zijn eigen vuil liggen. Tot Bonhoeffers ontzetting blijkt het zijn zwager Hans von Dohnanyi te zijn. Hij kan niets voor hem doen, totdat op een nacht het luchtalarm afgaat en de bommen dichtbij inslaan. In de ontstane verwarring ziet Bonhoeffer kans om een tijdlang op de uitgestorven gang bij zijn zwager te zijn en hem zo goed en kwaad als het gaat te verschonen en te verzorgen. Met alle liefde en zorgzaamheid die in hem is, spreekt Bonhoeffer met zijn doodzieke zwager, leest met hem uit de Bijbel en... ziet in deze barre omstandigheden kans om met hem het Avondmaal te vieren. Nog voor dat heilige moment vroeg Hans: 'Denk jij dat wat we gedaan hebben juist was?' De woorden vinden we terug in

het gedicht 'Stadia op de weg naar de vrijheid' waar de vraag in Gods handen wordt gelegd.

Op 8 oktober 1944 wordt Bonhoeffer naar de weezinwekkende kelder gevangenis van het Gestapohoofdgebouw aan Prinz-Albrecht-Strasse gebracht. Het versturen en ontvangen van brieven wordt dan vrijwel

onmogelijk. Maar juist uit deze laatste maanden van zijn leven stamt zijn meest bekende gedicht over goede machten. Het vormt zijn geestelijk testament waarin hij zegt dat door het geloof in God te dragen is, wat er ook op je afkomt.

Arthur Alderliesten

Morgengebed

In de vroegte roep ik tot u, o God.
Help me bidden
en al mijn gedachten te wijden aan u.
Ik kan het niet alleen.

In mij is het donker, maar bij u is er licht.
Ik ben eenzaam, maar u laat me niet in de steek,
ik ben angstig, maar u steunt me,
in mij is onrust, maar bij u is er vrede,
ik ben verbitterd, maar u bent geduldig.
Ik kan uw wegen niet begrijpen, maar
u kent de weg die ik gaan moet.

Vader in de hemel,
ik loof u en dank u voor de rust van de nacht,
ik loof u en dank u voor de nieuwe dag.
Lof en dank voor al uw goedheid en trouw
in het leven dat achter me ligt.
U deelde veel goeds aan me uit.
Laat me nu ook het zware gewicht
uit uw handen ontvangen.
U laadt niet meer op mijn schouders
dan ik kan dragen.
U doet wat voor uw kind het beste is.

Jezus Christus, mijn Heer,
u was net als ik, arm en ellendig,
gevangen en verlaten.
Ieder menselijk lijden kent u.
U blijft bij mij, als niemand me nog helpt,
u vergeet me niet en zoekt me,
u wilt dat ik u zie en me omkeer naar u.
Heer, ik hoor uw roepstem, ik volg u.
Help me.

Heilige Geest,
schenk me het geloof
dat me voor dwaling en wanhoop behoedt.
Schenk me de liefde tot God en de mensen
die alle haat en verbittering doodt.
Schenk me de hoop
die me bevrijdt van vrees en depressie.
Leer me Jezus herkennen en doen wat hij wil.

Heilige, barmhartige God,
mijn schepper en heiland,
van u is deze dag. Mijn tijd rust in uw hand.
God, barmhartig en heilig,
mijn rechter en redder,
u kent mij en al mijn gangen.
U haat en straft het kwaad
in deze wereld en in de gindse,
om wie het ook gaat.
Zonden vergeeft u aan hem die er eerlijk om vraagt.
U hebt het goede lief en beloont het
met een rustig geweten hier op aarde,
met de kroon der rechtvaardigheid daar.

Ik sta hier voor u
en denk aan alle verwanten,
de medegevangenen en aan hen
die in dit huis hun moeilijke werk moeten doen.
Heer, erbarm u.
Geef mij de vrijheid terug
en laat me heden zo leven
dat ik het voor u en de mensen verantwoorden kan.
Heer, wat deze dag me ook brengt,
uw naam zij geprezen.
Amen.

In mij is het donker, maar bij u is er licht.

MORGENGEBED

De ochtend kruipt langs de gordijnen,
glijdt over de deken, helpt me uit bed.

Kom, zeg ik tegen mijn benen, bewegen.
Sta op, ik ga leven, de nacht is voorbij.

Zwermen ganzen groeten de wereld.
Nieuwe gezichten vangen mijn blik.

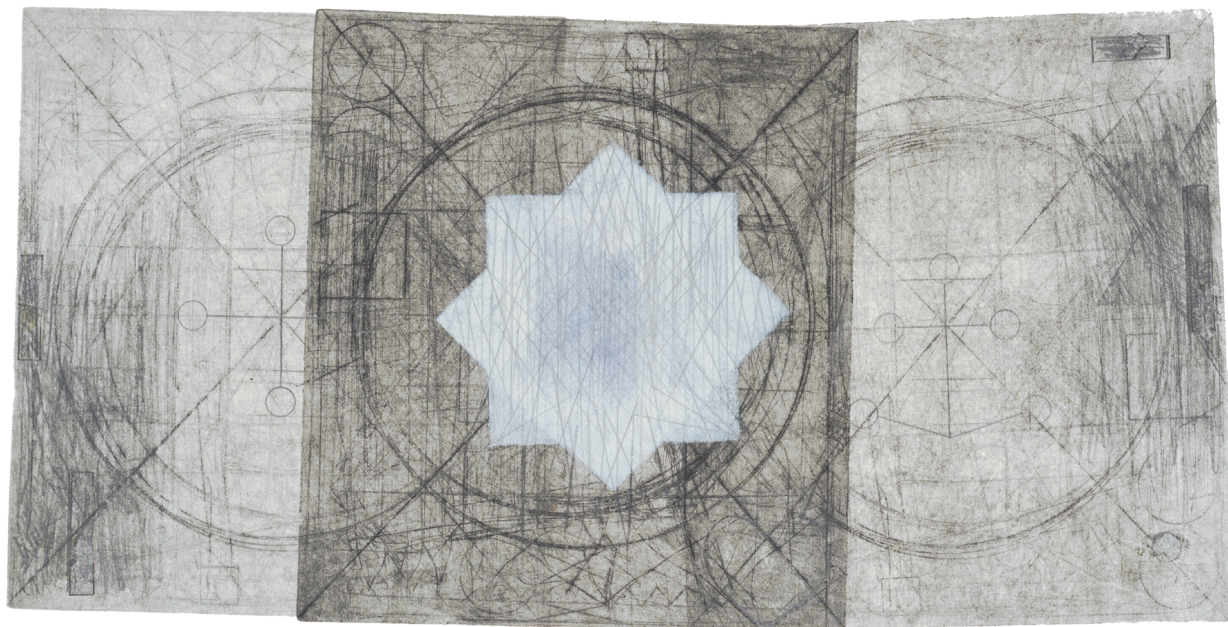
Ik ben de gebeden van vroeger vergeten.
Al mijn leden zeggen dank voor de dag.

Avondgebed

Heer mijn god, ik dank u
dat u deze dag ten einde hebt gebracht,
dat u lichaam en ziel tot rust laat komen.
Uw hand lag over mij heen,
behoedde en bewaarde me.
Vergeef alle kleingelovigheid
en al het onrecht van deze dag
en help dat ik allen van harte vergeef
die mij onrechtvaardig hebben behandeld.
Laat me in vrede slapen onder uw bescherming
en bewaar me in het donker voor allerlei verleidingen.
Aan u vertrouw ik mijn verwanten toe,
dit huis, mijn lichaam en mijn ziel.
God, uw heilige naam zij geloofd.
Amen.

Dietrich Bonhoeffer, November 1943

**Laat mij in vrede slapen onder Uw bescherming
en bewaar mij in het donker voor allerlei verleidingen.**